

Botsing van twee culturen

Gerard Donkers 2000

De basis van onze materiële rijkdom ligt in het maatschappelijk proces van produceren, consumeren en verdelen van goederen en diensten, in onze economie. Dag in, dag uit dragen werknemers, als onderdeel van de collectieve arbeidskracht, hun steentje bij aan onze maatschappelijke welvaart. Als onderdeel van het economische systeem leveren zij een functionele bijdrage aan de instandhouding en ontwikkeling van de maatschappij.

Deze functionele prestatiearbeid is alleen maar mogelijk dank zij een heel ander arbeidsproces, dat zijn aanvang neemt in de privé sfeer van mensen: het gezin of een andere samenlevingsvorm. Daar vindt de primaire 'productie' van mensen plaats, dat wil zeggen: de arbeidskracht als bron van onze maatschappelijke rijkdom wordt hier voortgebracht, onderhouden en hersteld. In de privé sfeer worden de eerste belangrijke stappen gezet, waardoor een levend wezen, een kind, zich geleidelijk aan ontwikkelt tot iemand die als arbeidskracht in het sociaal-economisch systeem kan functioneren.

Veelal proberen mensen nauwgezet dit privé leven wat af te schermen van het terrein van de maatschappelijke openbaarheid. Desondanks zijn zij genoodzaakt om zichzelf als persoon in de beide, zo verschillende, werelden staande (in evenwicht) te houden. Ik spreek hier van *balansarbeid*.

In dit hoofdstuk schets ik enkele *verbindings- en scheidingspunten tussen de beide werelden*. Het zijn twee fundamenteel verschillende en op elkaar botsende culturen of waardenstelsels in onze samenleving:

- waarden en principes van het niet-beroepsmatige sociale arbeid, waarin het gaat om 'werken aan betrekkingen' in de 'leefwereld' van mensen;
- waarden en principes van de functionele prestatiearbeid in het maatschappelijk-economisch systeem.

We zullen zien, dat deze beide soorten waardenstelsels ieder een geheel ander beeld geven van *omgaan met tijd*.

Allereerst zal ik in paragraaf 1 een zestal belangrijke tegenstellingen in waarden bespreken tussen deze beide soorten arbeid. In de ene soort van arbeid gelden andere waarden en omgangsregels dan in de andere.

Vanuit deze analyse trek ik in paragraaf 2 vervolgens enkele consequenties naar de beroepsmatige arbeid aan menselijke betrekkingen: de professionele sociale arbeid, ofwel de agogische dienstverlening. We zullen zien hoe in deze professionele sociale arbeid de twee verschillende waardenstelsels uit paragraaf 1 voortdurend met elkaar botsen.

1. Vergelijkingen tussen 'werken een menselijke betrekkingen' (sociale arbeid) en functionele prestatiearbeid

In de sfeer van de pedagogische arbeid vindt de socialisatie van mensen plaats. Deze socialisatie kunnen we zien als het proces waarlangs mensen zich waarden, normen, inzichten en vaardigheden eigen maken, waardoor ze volwaardig aan het maatschappelijk leven kunnen deelnemen.

Dit socialisatieproces vangt al meteen na de geboorte aan. In de huisgemeenschap (het 'gezin') worden de grondslagen gelegd van de maatschappelijke opvoeding. De huisgemeenschap is het enige economische en sociale systeem, dat door de eeuwen heen menselijke individuen heeft gefabriceerd. Door het 'liefdeswerk' van mensen, vooral van vrouwen, zijn kinderen opgevoed tot potentiële arbeidskrachten en tot deelnemers aan het maatschappelijk leven.

En dit 'liefdeswerk', dit werken aan betrekkingen tussen mensen, gebeurde en gebeurt niet alleen tussen volwassenen en kinderen, maar ook tussen volwassenen en kinderen onderling. Ook hier vindt sociale arbeid plaats.

Om nu uit te leggen wat professionele sociale inhoudt, ga ik allereerst de *onbetaalde* vrijwillige opvoedings- en relatiearbeid vergelijken met de betaalde, functionele prestatiearbeid in het economisch systeem. Ik stuit dan op een zestal tegenstellingen in waarden.

1. Direct doelgerichte en indirecte 'Umwege-arbeit'

Als we de tegenstelling tussen socialisatiearbeid, die bijvoorbeeld in de "fabriek van het gezin" plaatsvindt, en industriële arbeid voor onszelf helder willen krijgen, dan moeten we, zoals Negt en Kluge dat doen (1982), ons eens voorstellen dat iemand die de werktijd meet in Tayloristische zin, op bezoek komt in de slaapkamer van een liefdespaar. Hij zegt:

"Dat wat jullie (...) hier doen, is niet praktisch. Je kunt enkele handelingen die je per vergissing pleegt en enkele omwegen uitsluiten. Daardoor verkrijg je je hoogtepunten, waaraan jullie tot nu toe zowat drie kwartier werken, gemakkelijk binnen één minuut. Bovendien moet je het niet overlaten aan het toeval van de stemmingen, wanneer je het met elkaar eens wordt, dat je het doet. Je moet een zekere regelmaat invoeren. In dezelfde hoeveelheid tijd van een maand of jaar kun je dan meer hoogtepunten inbouwen. Je moet het plannen en het humane grondrecht van de mens op geregeld geslachtsverkeer ernstiger nemen'.

De geliefden zullen tegenspreken:

"Volgens jouw methode zijn we erdoorheen, nog vóóordat we aankomen. We treuzelen en doen het via omwegen: ten eerste omdat zich iets in de omarmingen verbergt, wat verloren gaat als we het in woorden vatten; ten tweede treuzelen we, omdat we rebellie in ons hebben (weerstand om onszelf helemaal aan de ander te geven, schr.), en ten derde doen we het via omwegen, omdat die manier ons een genoeg geeft, dat onze zintuigen, die subtieler meten, wél kunnen registreren, maar jít niet'.

Om werkelijke communicatie met mensen tot stand te brengen, is het belangrijk om anderen via omwegen te benaderen, zo blijkt in dit verhaal. Negt en Kluge spreken hier van 'Umwege- arbeit'. Met de bijgaande tekening van de kinderrijetjes om mee te drinken, kan dit begrip worden geïllustreerd. De drank komt via omwegen in de mond

terecht; niet erg 'funktioneel'?

Op communicatief vlak gaat het erom versprekingen te maken, zich te vergissen en correcties te moeten aanbrengen; kortom: *Umwege-arbeit*, elkaar verleiden. Correct, ter zake en recht op het doel af formuleren wat men wil zeggen levert op communicatief vlak weinig binding op. Zo'n directe 'rationele' benadering schept veeleer afstand en brengt slechts partiële bindingen tussen mensen tot stand. Met zo'n afstandelijke houding bouwt men geen vertrouwensrelatie met mensen op. Dat heeft zijn eigen tijd nodig.

Dit is dan ook een achtergrond van het dikwijls *indirecte taalgebruik*, dat we in kringen van het sociaal-agogisch zoveel tegenkomen. Gabriël van den Brink schrijft over dit taalgebruik (1986):

"Je vindt iets niet moeilijk, je vindt iets best wel moeilijk. Zeker als je iets negatiefs hebt te melden is een dergelijke afzwakking steeds op haar plaats. Je zit bijvoorbeeld in een crisisachtige situatie en niet in een crisis. Je 'hebt het gevoel dat' je niets kunt met de opmerking die iemand maakt en je zegt niet dat 'ie in het luchtledige praat. Vandaar die schijnbaar tegenstrijdige beweging die voor veel welzijnstaal zo kenmerkend is: enerzijds moeten er rottige dingen tegen de ander kunnen worden gezegd (het subject spreekt zich immers uit) anderzijds worden negatieve uitspraken ontdaan van hun kracht (er moet immers worden gecommuniceerd)'.

Met dit indirecte taalgebruik drukken agogische werkers zich voorzichtig uit, ook al gaat het om iets waar zij vrij veel zekerheid over hebben. Hun uitspraken worden minder stellig en recht op het doel af geformuleerd. De toehoorder krijgt dan de ruimte het er niet mee eens te zijn of wordt uitgenodigd z'n eigen gedachten te ontwikkelen, bijvoorbeeld doordat de werker z'n zin niet afmaakt; de gedachten aan het einde van zo'n zin laat hij dan door de cliënten zelf afmaken. De werker vertoont op communicatief niveau tegenover hen op deze manier een zekere 'zwakheid' die uitnodigend wil zijn voor de ander om zich tot een open communicatie te laten verleiden.

We kunnen dat enigzins vergelijken met het taalgedrag dat veel ondergeschikten vertonen tegenover instanties die meer macht bezitten, bijvoorbeeld de politieagent of de werkgever (zie Brouwer e.a., 1979). Zowel mannen als vrouwen hebben in zo'n

situatie de neiging om de taalvormen die zwakte en openheid uitstralen vaker te gebruiken, zoals meer tussenvoegsels, minder krachttermen en meer beleefheidsvormen. Mensen proberen de hoger geplaatsten op communicatief niveau vriendelijk te stemmen om iets in hun eigen belang gedaan te krijgen. Iets van ditzelfde patroon zien we, weliswaar in een omgekeerd hiërarchisch verband, ook terug in de relatie tussen professionals en hun cliënten.

Deze 'indirecte benadering' speelt vooral in situaties waar sociale problematiek moet worden besproken met mensen die het moeilijk vinden om hierover met een werker (buitenstaander) te praten. Dit kan bijvoorbeeld in sterke mate gelden in het werken met culturele minderheden. Dikwijls moet de werker eerst vertrouwen wekken door bijvoorbeeld iets concreets voor de mensen te doen. Hij moet in ieder geval niet meteen 'to the point' komen, zoals we dat misschien gewend zijn binnen een hulpverlening aan Nederlanders (Suzan Bang, 1983). Soms moet hij eindeloos over "koetjes en kalfjes" praten, om dan via een omweg tot de kern te komen. Mensen moeten de tijd krijgen om zich te kunnen bezinnen of je als werker ook echt te vertrouwen bent.

De betekenis van de indirecte benadering

Andries Baart schrijft over deze indirecte benadering van agogen die met mensen aan de 'onderkant' van de samenleving werken:

"Het lijkt geen twijfel dat het bereiken van marginalen lastig is en aanzienlijke bekwaamheid vergt, maar tegelijk staat het stijf vcan onproductieve eenvoud en alledaagsheid: samen koffiedrinken, klutsen op straat, dikke auto's monsteren, feliciteren met een verjaardag, even de tas dragen of zoenen met de geboorte van een kind. Wie dat niet mag of niet kan (in termen van produceren en scoren is dit natuurlijk niet veel) is deernlijk gehandicapt. Deelhebben aan het alledaagse heeft een veelvoudige functie: inzicht verwerven in de samenhang van het geleefde leven (in tegenstelling tot het geschematiseerde standaardleven), in de ratio van afwegingen, de betekenis van bepaalde waarden en in bijvoorbeeld de aanwezigheid van ondersteunende (of juist ondermijnende) structuren en (hulp)bronnen. Maar het is ook het medium bij uitstek om jezelf als werker te tonen en te bewijzen, als trouw en betrouwbaar, als nabij en veilig of als geïnteresseerd of meelevend.

Men make zich hier geen illusies, want ook wie deze vuurdoop niet wenst te ondergaan, legt - als hij de marge binnengaat - de proef af, zij het tamelijk onbewust en slecht geëquipeerd. In ons onderzoek blijkt bovendien dat deze alledaagsheid ook de indirecte weg is om verschrikkelijke zaken (hetgeen kapot en hopeloos is, diepe schaamte oproept, vrijwel onvergeeflijk is of wat blinde driften oproept) aan te kaarten of te vragen om eens mee te denken over persoonlijke ingewikkeldheden. We denken te vaak dat dat pas goed lukt in een spreekkamer waaruit de geluiden van de TV en kinderen zijn verbannen, met een tafel ertussen en met een doos tissues onder handbereik. Niets is minder waar. Alledaagsheid is verdunde ernst, het gewone blijkt het proefballonnetje van het ongewone. Het alledaagse speelt zich overigens ook minder in de versnelde tijd af en vanwege zijn routineuze karakter is het ook minder bezet, alleen daarom al biedt het meer speelruimte voor probeersels en hints. Daarbij is dan wel een beroepskracht nodig die daar sensitief en vrij voor is. En die openstaat voor narrativiteit".

2. Zakelijke prestatiegerichtheid en subtiele verleidingskunst

Er zijn dus verschillen in waarden en principes die gelden tussen mensen in de sfeer van de productie-arbeid en in de "spontane" sociale opvoedingsarbeid. De productie-arbeid zou de vermaatschappelijking van mensen nooit tot stand kunnen brengen. Haar methoden zijn immers te direct op productie gericht en te afstandelijk. De grondvorm van de vermaatschappelijking van mensen kan daarom uitsluitend tot stand worden gebracht in het privé-terrein van de socialisatie. Daar vindt de vermaatschappelijking van mensen plaats. Van de basis die hier wordt gelegd, maken de verleidingsmiddelen van de industriële economie gebruik en misbruik. Dit gebeurt onder andere door de reclame, waar gesuggereerd wordt dat mensen bijvoorbeeld liefde zouden kunnen winnen, als ze maar een bepaald product kopen. In de verleiding appelleert men dus aan de contactbehoefte waarvoor in de privésfeer de basis is gelegd.

Deze basis, deze vermaatschappelijking van mensen, is in de opvoeding niet via commandogeweld tot stand te brengen. De 'vangnetten van het leidinggeven' werken slechts wanneer het gaat om prestaties en tegenprestaties die mensen moeten leveren op het werk, in de sport of op school. Mensen worden op die terreinen sterk beoordeeld naar *individuele* prestaties. Daardoor wordt de onderlinge concurrentie aangewakkerd.

In de relatiearbeid gaat het echter *om behoefte* en om het tot stand brengen van levenssamenhang. Zo kunnen we opvoeding zien als een matriarchale productiewijze die, voorzover ze lukt, op behoeftenbevrediging is gericht: het kind behandelen naargelang het vaardigheden heeft ontwikkeld en zijn behoeften tot elke prijs proberen te stillen. Een dergelijke, op behoefte gerichte productiewijze draagt bij aan de emancipatie van mens en samenleving,

Het terrein van de eerste opvoeding wordt tot op zekere hoogte afgesloten van de rest van de maatschappij. Want daar gaat het niet zozeer om behoeften van mensen en om het tot stand brengen van levenssamenhang, dan wel om functionele prestaties die mensen moeten leveren ten dienste van het systeem. Het is *het terrein van de noodzakelijkheid*.

Het afschermen van de eerste opvoeding van dit 'terrein van de noodzakelijkheid' kan echter nooit volledig zijn. Het terechtkomen in het gebied van de 'noodzakelijkheid' en de prestaties is in de opvoeding immers alleen maar naar een later tijdstip in het leven opgeschoven. *In schijn* worden de wetmatigheden die op het terrein van de noodzakelijkheid heersen, buiten kracht gesteld. 'Onbewust' zijn de ouders echter toch de 'agenten van het terrein van de noodzakelijkheid'. Voor dit terrein voeden zij hun kinderen op.

Het lijkt echter alsof het opvoeden in vrijheid gebeurt en geheel berust op de 'behoefte' van mensen. Deze schijn is noodzakelijk om het kind te verleiden uit zichzelf bepaalde dingen te doen. Het kind moet namelijk leren om *vanuit zichzelf*, vanuit zijn eigen behoeften te handelen. De normen en regels van de opvoeders moet het zich *eigenmaken*, *internaliseren* heet dat. Dit 'eigenmaken' is een vorm van arbeid, die men niet kan opleggen. Die moet het kind zelf toevoegen. De door de opvoeders uitgeoefende fijne grepen van de opvoeding berusten dus op een bepaalde *verleidingskunst*. Zij willen de kinderen verleiden tot zelfwerkzaamheid, tot zelf sturend gedrag.

Verleidingskunst

Verleiden gebeurt niet alleen met verbaal gedrag. Het gebeurt vooral ook door middel van non- verbaal handelen, door de manier waarop we iets zeggen, door ons stemvolume, door de bijbehorende mimiek, door onze nabijheid of afstand, kortom: door alle signalen die gelijktijdig met onze woorden worden uitgezonden. Deze non-verbale signalen zijn van groot belang bij contactlegging, bij hofmakerij, bij troosten, kortom: bij het verleiden van mensen tot gedrag dat ze zelf moeten toevoegen en dat dus niet van buitenaf kan worden opgelegd. Deze verleiding kan worden vergemakkelijkt door situaties te scheppen die de mogelijkheden tot verleiding vergroten. Zo is het niet mogelijk om in het vuur van een emotioneel conflict mensen te verleiden tot een kritische analyse van de probleemsituatie en hun eigen aandeel daarin. Dit kan in zo'n situatie althans moeilijk zijn. Het opzoeken van een rustige plek om met een kopje koffie te kunnen praten kan heel relativerend en verleidend werken.

Het totstandbrengen van een elkaar verleidende samenwerking kost veel tijd en energie. Zeker is dit het geval, wanneer de helper moet werken binnen systemen, waarin gekozen is voor een zakelijke en *harde* opstelling tegenover mensen. Het (ped)agogisch werken wordt dan in die sectoren steeds meer belemmerd, zo niet onmogelijk gemaakt. De verleiding kost onder meer te veel tijd en wordt te duur. Op communicatief vlak levert dit gebrek aan verleidingsarbeid de samenleving echter steeds *minder binding* tussen mensen op. De maatschappij wordt daardoor een 'los-zand' geheel en raakt uiteindelijk in verval. De afbraakprocessen versterken elkaar in een neergaande spiraal. Door de verharding in de maatschappelijke verhoudingen zijn steeds 'hardere' manieren van leren en opvoeden meer in zwang geraakt. Men wil de mensen met allerlei voorschriften, regels, protocollen en structuren in toom houden. Dank zij de strakke regels en de opgelegde structuren zouden de mensen juist opgevoed en geholpen worden, zo beweert men dan. Maar klopt deze redenering wel?

Alice Miller schrijft over een succesrijke schrijver die met stralende ogen vertelt over zijn begaafde, veelzijdige vader die erg trots op hem was. Hij kreeg veel slaag van zijn vader. Als hij sloeg, dan was hij trots als zijn zoon niet huilde. Omdat hij voor tranen extra slaag kreeg, leerde het kind zijn tranen in te slikken en was zelfs trots op het feit dat hij zijn bewonderde vader door zijn dapperheid een zo groot geschenk kon geven. Deze man praatte over regelmatig geslagen worden alsof het de gewoonste zaak van de wereld was (wat het natuurlijk voor hem ook was) en zei vervolgens: *'Het heeft me geen kwaad gedaan, het heeft me voorbereid op het leven, me hard gemaakt, me geleerd mijn tanden op elkaar te zetten. En daarom heb ik me zo goed kunnen ontwikkelen in mijn beroep'*.

De voorstelling die deze man over zijn opvoeding geeft, is om twee belangrijke redenen niet volledig en onjuist.

Allereerst belemmert een dergelijke wijze van opvoeden de persoonlijke en sociale ontplooiing van het kind (deze schrijver). In zijn persoonlijke verhoudingen tot mensen, onder andere tot zijn eigen vrouw en kinderen, krijgt deze onderdrukking vooral zijn weerslag. Op het maatschappelijke terrein van de 'noodzakelijkheid' waar het gaat om prestaties kan een dergelijke onderdrukking zeker zijn vruchten afwerpen, zolang het succes van de carrière verzekerd is. Komt daar de klad in, dan kan zo'n man in een ernstige depressie geraken.

Er is echter nog een tweede reden waarom de voorstelling die deze man geeft over het effect van zijn opvoeding niet volledig en onjuist is. Bij onderdrukkende regels en

hardere opvoedingsstructuren wordt het (ped)agogisch werken juist belemmerd. Waar direct wordt gedwongen, daar kan de *afzonderlijke* ingreep lukken, zeker wel. Dit kan echter alleen maar, omdat rond deze krachtgreep opnieuw *indirecte* methoden van verleiding en zelfverleiding overheersen. Onderdrukkend gedrag zou anders leiden tot steeds méér onderdrukkend gedrag en men zou in een spiraalbeweging terechtkomen van steeds meer krachtgrepen die nodig zijn om iemand 'op te voeden'. De opvoeder toomt de bewegingsvrijheid in. Dit roept rebellie op. Nog meer intomen wordt noodzakelijk. Nog meer rebellie en gebrek aan eigen verantwoordelijkheid treedt op, en ga zo maar door. Indirecte methoden van verleiding en zelfverleiding zijn dus noodzakelijk. De dwang die uitgaat van de krachtgreep levert eigenschappen op die in alle mogelijke richtingen kunnen worden aangewend, maar nooit in de richting van een *stuurbare* aanpassing. De soepelheid missen ze.

3. Enkelvoudige en veelvoudige arbeid

De sociale arbeid, waaronder de opvoedingsarbeid, moet *levenssamenhang* totstandbrengen, aldus Negt en Kluge. Deze levenssamenhang houdt in, dat iemand zichzelf tussen mensen kan bewegen *en totale* bindingen met anderen kan aangaan. Men kan zichzelf zien als een onderdeel van de samenleving. Men voelt zich er niet buiten staan.

Dit werken aan levenssamenhang is zeer ingewikkelde, veelvormige arbeid. Geen enkele onderneming die slechts op winst belust is, zou deze opvoedingsarbeid kunnen overnemen. Alle middelen die zouden worden aangewend, zouden te direct zijn en te veel tijd kosten. Opvoeden is namelijk zeer complexe arbeid. In de industrie zijn de arbeidsvermogens van mensen zélf natuurlijk ook complex, maar de instrumentele organiseren ervan is *enkelvoudig functioneel*.

Werken aan levenssamenhang vereist dat we in staat zijn om een totale binding met ons kind aan te gaan en er niet enkel rationeel mee om te gaan. Ook onze emotionaliteit is daarbij van groot belang. We moeten als hele mens in die relatie treden; pas dán kunnen we die levenssamenhang bij kinderen tot stand helpen brengen.

Omdat vrouwen traditioneel gezien naast hun huishoudelijk werk de primaire socialisatie voor hun rekening namen, hebben ze historisch gezien bepaalde eigenschappen ontwikkeld, waarmee ze dikwijls beter dan mannen in staat zijn om totale bindingen die niet zo partieel zijn met anderen aan te gaan. Ze hebben doorgaans meer oog voor de hele relatie tussen mensen (Rubin, 1983). Dit kan bijvoorbeeld blijken uit het feit dat het meestal vrouwen zijn die de problemen in hun persoonlijke relatie met hun man bespreekbaar stellen. Zij brengen hierover meestal de gesprekken op gang, aldus Ann Oakley en Lilian Rubin. Bovendien blijkt bijvoorbeeld uit onderzoeken dat vrouwen veel meer dan mannen betrokken zijn bij wat er tussen hen zelf en anderen, en in het algemeen tussen mensen gebeurt. Ze herkennen ook veel eerder wat zich tussen mensen afspeelt, in werkelijkheid of in een film. Mannen zijn daar dikwijls doof en blind voor, aldus McClelland (1975).

De eigenschap die oog heeft voor de totale verhouding met mensen, is tegengesteld aan het principe van de arbeidsdeling en het in partjes (rollen) opdelen van mensen, zoals dat in het openbare leven gebeurt. Een dergelijke partiële en tijdelijke

verbinding met kinderen zou bij hen geen levenssamenhang tot stand kunnen brengen. Dit gebeurt slechts door middel van arbeid die zeer veelvormig van aard is. Op grond van de totale bindingen bijvoorbeeld met de vader of de moeder kan zich bij een kind een bepaald *oervertrouwen* ontwikkelen. Zo'n totale binding heeft namelijk niets vrijblijvends in zich. Het houdt een onvoorwaardelijke bescherming van het kind in. Als het goed is, geldt deze bescherming ook, als het kind bijvoorbeeld tegenover derden geen gelijk heeft. Dan nõg behoeft het bescherming. In z'n straffen gaat de opvoeder niet tot het uiterste. Hij slaat niet door, ook al is hij nog zo kwaad. Hij haalt het kind niet voor de rechter, al voelt hij zich nog zo beledigd. De lustvolle (libiduneuze) betrekking verliest hij niet uit het oog. Het kind voelt dat.

Een dergelijke onvoorwaardelijke bescherming produceert vertrouwen in mensen. Dit vertrouwen in mensen is een noodzakelijke voorwaarde voor de ontplooiing van het kind en een essentiële voorwaarde voor het kunnen functioneren van onze economie. Het kind draagt dit vertrouwen in alle nieuwe situaties met zich mee. Zonder zo'n vertrouwen ontwikkelen kinderen geen vermogen tot solidariteit. Kinderen moeten in hun zwakte of op momenten dat ze verkeerd zijn tot hun verrassing toch beschermd worden om op hùn beurt solidair te worden.

4. Geleefde en opgelegde tijd

Een andere tegenstelling tussen de onbetaalde relatie- en opvoedingsarbeid en de industriële arbeid is het in stukjes opdelen van arbeids-tijd en vrije-tijd. Als iemand 's avonds van zijn werk thuiskomt, dan is zij vrij'. 'Vrije tijd' wordt dat genoemd. Maar voor degene die de opvoeding doet gaat het werk doorgaans ook 's avonds gewoon door. Opvoedingsarbeid is niet aan tijd gebonden. Hier speelt zich een ander tijdrítme af. Kinderen groeien op in een bepaald *tijdrítme, waarin geloofwaardigheid en vertrouwen zich kunnen ontwikkelen*. Het in stukjes opdelen van arbeidstijd en vrije tijd past daar niet in. Het is een tijdrítme dat begint met de zwangerschap en de postnatale symbiose (samengroeien) van de moeder met het kind. Zonder dit ritme ontstaat er geen binding, geen werkelijke samenhang tussen mensen.

Ritme is de basis van alle groei

Ritme is de natuurlijke voorwaarde om de verschillende aspecten die bij de groei belangrijk zijn, in de juiste onderlinge proporties tot elkaar -en wel zelfregulerend - te brengen. In ons dagelijks leven is er een afwisseling nodig tussen alleen-zijn en samen-zijn, tussen eten en verteren, het ritme der seizoenen, het ritme van wakker-zijn en slapen, het ritme van de ademhaling en de hartslag, het ritme van nadenken en uitvoeren. Het ritmegevoel helpt ons om al de verschillende aspecten van het leven in de juiste maat aan bod te laten komen. Verstoringen van het ritme leiden tot stagnatie of tot voortwoekerende wildgroei. Deze verstoringen zijn bijvoorbeeld in bedrijven en instellingen aan de orde van de dag: van lunchbesprekingen tussen twee vergaderingen door, tot ploegendiensten met ernstige gevolgen voor de gezondheid van vooral oudere arbeiders. We zien het in de bio-industrie en in de uitputting van de grond door overmatig gebruik van kunstmest.

Elk soort van groei kent z'n eigen ritme. En dit geldt ook voor het (ped)agogisch arbeidsproces. Ook het werken aan relaties vereist een bepaald groeirítme. Het verschil met de productie-arbeid is, dat het hier niet gaat om opgelegde, maar om geleefde tijd. Andries Baart verwoordt dit als volgt:

"Zulke tijd (de productietijd, gd) kent geen duur maar verloop, is in parten verdeeld (te verdelen), gesystematiseerd, convergeert in een punt op de horizon en is, vanwege zijn verbondenheid met arbeidskosten, een schaarse en dus versnelde tijd. De tijd van de hulpzoeker is allereerst duur (durée), die intern verbonden is met betekenis-tijd. Of breder en eenvoudiger geformuleerd: er bestaat een fundamenteel verschil tussen de geleefde tijd en maaktijd. Geleefde tijd schommelt in duur, de stagnaties in het leven gaan gepaard met trage tijd en zich herhalende ritmes, bijvoorbeeld omdat de verschrikking almaar herverteld, opnieuw doordacht, voorzichtig toegelaten, opgenomen en neergelegd moet worden. Maaktijd baseert zich op het zó zijn en gaat, gegeven het beeld van hoe het worden moet, onverwijld op pad. Als de maakideologie in deze confrontatie sterk domineert (en dat is in het moderne welzijns-werk het geval), vermorzelt ze trage vragen, chronische reflectiviteit en narratieve logica's".

Verstoringen van het geleefde ritme leiden dus tot problemen in de verhoudingen en kunnen gevolgen hebben voor de lichamelijke en geestelijke gezondheid van mensen. Laat ik het voorbeeld geven van verstoringen in het gezinsleven. Volgens Virginia Satir is het in de Amerikaanse gezinnen al ongewoon, wanneer meer dan 20 minuten per dag alle leden van het gezin bij elkaar zijn. Ze schrijft (1985):

"Dit betekent dat alle moeizame zaken die nu eenmaal binnen een gezin behandeld moeten worden, afgewerkt moeten worden binnen twintig minuten, en dat is meestal onder het eten. Maar dat betekent ook dat in die twintig minuten iedereen moet eten, bepaalde zaken die gepasseerd zijn of die nog moeten komen met elkaar moet bespreken en aandacht moet hebben voor wat te berde wordt gebracht, zoals telefoontjes, te verwachten visites, of het feit dat de kleuter uit zijn kinderstoel is gevallen. Dat is voor iedereen wel een zware belasting binnen twintig minuten, en het is vooral een zware belasting voor mensen van wie verwacht wordt, dat ze binnen dat korte tijdsbestek elkaar ook nog beter moeten leren kennen, zich van elkaar bewust moeten zijn en moeten groeien in waardering voor elkaar'.

Hoewel de situatie in Nederland wellicht een wat gunstiger beeld vertoont, moeten we ook in onze gezinnen waakzaam zijn voor ritmeverstoringen in de relaties tussen de gezinsleden. Nemen we wel genoeg tijd om regelmatig bij elkaar te zijn: om met elkaar te kunnen eten, te kunnen praten of te kunnen vrijen? Geeft dit ritme in de contacten met de andere leden van de huisgemeenschap voldoende kansen om deze contacten verder uit te bouwen? Of teren we nog slechts op de resultaten die we in het verleden al met elkaar hebben bereikt in onze relatie?

5. Kwantitatieve en kwalitatieve waardering

In de economie worden waarden economisch begrepen. Dat heet 'realistisch'. Daarmee geeft men aan of er voor de arbeid betaald wordt of dat die arbeid winst oplevert.

Het werken aan betrekkingen tussen mensen wordt in de regel niet op deze manier bekeken. Opvoeden van kinderen, het aangaan en onderhouden van liefdesbetrekkingen, het troosten van mensen en vreugde maken is volgens de economie eerder 'onproductieve arbeid', het levert geen geld op. Het opvoeden van kinderen doet de vrouw of man zogenaamd uit 'liefde' voor de kinderen. Het levert geen centen op, in tegenstelling tot arbeid buitenshuis die wèl recht geeft op betaling. Hoe belangrijk die onbetaalde sociale arbeid ook is, men hoeft er geen opleiding voor te volgen. Opvoeden en werken aan verhoudingen moet men maar met vallen en

opstaan leren, met als voorbeeld hoe men zelf is opgevoed en wat men zelf aan ervaringen heeft opgedaan in het opbouwen, onderhouden en verbreken van relaties.

Toch is deze onbetaalde sociale arbeid voor het functioneren van de maatschappij en de economie van fundamenteel belang. Denk bijvoorbeeld ook de recente crisis in het bankwezen. Het basisvertrouwen in mensen vindt in de socialisatie zijn oorsprong. Dit vertrouwen is essentieel voor alle betrekkingen tussen mensen. Als ik aan iemand anders een cheque afgeef, weet de ander op grond van de inlichtingen waarover hij op dit moment beschikt, nog niet of de cheque ook gedekt is. Ik weet dat wel. De ander moet mij vertrouwen, want zekerheid heeft hij pas als hij met de cheque naar de bank gaat. Watzlawick e.a. schrijven (1986):

"Het ligt in de natuur van de menselijke communicatie dat iemand een ander niet deelgenoot kan maken van informaties of waarnemingen die uitsluitend aan hemzelf ter beschikking staan. De ander kan op zijn best vertrouwen of wantrouwen, maar hij kan nooit zeker weten. Aan de andere kant zou praktisch alle menselijke bedrijvigheid verlamd worden, indien de mensen slechts handelden op grond van zelf verworven informaties of zelf gedane waarnemingen. Het overgrote deel van alle besluiten is gebaseerd op een of ander soort vertrouwen'.

Het vertrouwen in mensen is dus van wezenlijk belang voor de maatschappij.

Hoe belangrijk dus de sociale arbeid ook is voor de maatschappij, toch wordt zij niet betaald. 'Liefde is onbetaalbaar', zo zegt men dan. 'Die liefde moet je *voelen*', zo beweert men dan. 'Ze is niet te benoemen. Ze is mysterieus. De ware liefde is niet aan tijd gebonden; ze duurt 'eeuwig'. Allemaal uitspraken die erop wijzen, dat het 'innerlijke' waarden zijn die de persoonlijke relaties tussen mensen onderling regelen. Deze waarden zouden niet uit te drukken zijn in *ruilwaarden*. Merkwaardig eigenlijk, voor veel producten die in vergelijking met de producten van opvoedingsarbeid onbelangrijk zijn, wordt wel betaald. Negt en Kluge schrijven ietwat cynisch: *'Ik sterf niet voor ijzer, gloeilampjes, 10 kilo rubber, auto's, IBM-computers of aardolie. De genoemde producten zijn echter het hoofdproduct van de grootste concerns in de wereld. Laatst met Kerstmis heb ik me 6 liter aardolie gewenst, ik had er zo'n verlangen naar, zonder rubber zou ik geestelijk verkommeren'.*

De zeer belangrijke niet-beroepsmatige sociale arbeid wordt in onze maatschappij dus niet betaald en in *die economische* zin dus niet van waarde gevonden.

6. Denken in termen van ruil of in termen van autonomie

In de 'moderne' economie is het principe van de primitieve wederkerigheid van gift en tegengift, van geven en nemen (de gelijke ruil) sterk aan slijtage onderhevig. Zij wordt meer en meer beheersd door de waarde van de *ongelijke* ruil: ik geef om méér terug te krijgen dan de waarde van mijn gift (motief tot eigen voordeel). Dat heet '*commercieel denken*'. Mensen proberen als privé-bezitters van waren zichzelf te verrijken ten koste van anderen, als ze daar tenminste de mogelijkheden toe hebben. Dat heet in ons economisch leven 'normaal'.

De waarde van de primitieve wederkerigheid, die in ieder geval een bijdrage levert aan verzoening en solidariteit tussen mensen, is in onze samenleving meer en meer teruggedrongen in het privé-leven van vrienden en verwanten. Veel mensen nu beweren dat dit principe van 'voor wat, hoort wat' de kern aangeeft van hoe

persoonlijke relaties tussen mensen totstandkomen en zich instandhouden. Ze menen dat persoonlijke relaties zich regelen op basis van een ruil van eigenschappen, vaardigheden en voorwerpen.

Zo ziet Frank Oomkes *elke* communicatie tussen mensen als een ruil van materiële en/of immateriële 'goederen' (1986). De moeder die haar kind voedt, 'wint' daarmee bijvoorbeeld dat ze het onprettige gevoel van te volle borsten kwijtraakt en ondertussen kan genieten van het huidcontact, zo schrijft hij. Over persoonlijke contacten tussen volwassenen schrijft hij onder meer (1986):

"In elk geval moet de relatie voor de deelnemers winst opleveren. De winst moet tenminste groter zijn dan wat het contact met anderen zou opleveren, anders wordt de relatie afgebroken. Ruzies kunnen worden beschouwd als het 'opmaken van de rekening': wie te weinig voldoening beleeft, vraagt in de ruzie om 'bijbetaling'". De eenvoudige ruileconomie (de ruil in natura) wordt hier toegepast op menselijke relaties. In zo'n ruileconomie gaat het slechts om een 'geven en nemen' en een *onderhandelen* over de ruilwaarde van ieders inbreng in de relatie. De een ruilt iets om van de ander iets te winnen, wat hij niet heeft. Geen probleem, *als deze ruil maar gelijk is.*

Maar hebben we hiermee wel de kern te pakken van wat er zich afspeelt bij het werken aan persoonlijke relaties? Ik denk van niet en zal uitleggen waarom. Als we slechts uitgaan van het principe van de gelijke ruil, welk probleem zouden we dan nog mogen hebben met seksuele ruilhandel, zoals die bijvoorbeeld tussen mannen en vrouw zoveel voorkomt, ook in zogenaamde 'liefdesrelaties'? Vrouwen gaan, volgens Maggy Scarf (1981) nogal eens met een man naar bed, omdat ze, naar ze zelf heel goed weten, alleen maar vastgehouden, gestreeld en geliefkoosd willen worden. De seksuele omgang nemen zij in zo'n situatie maar op de koop toe om bevredigd te worden in hun verlangen naar iemand die hen aanraakt en streelt. Nou, wat is hierop tegen? Gewoon een ruil van verschillende behoeften bij mannen en vrouwen! Op dezelfde manier kan een serieuzer iemand zich toch aangetrokken voelen tot een speelsere natuur? En wat is erop tegen dat de man, aldus Iteke Weeda (1986), zo afhankelijk is van de vrouw in het omgaan met emoties, intimiteit en vertrouwelijkheid als tegelijk de vrouw afhankelijk is van zijn prestige, zijn geld en zijn goedkeuring om mee te mogen tellen in deze wereld?

Het geeft deze betrekkingen zeker een bepaalde kracht, aldus Negt en Kluge, dat beider verschillende behoeften aan bod kunnen komen. Het is echter ook duidelijk dat zulke relaties gebouwd zijn op van tevoren georganiseerde '*misverstanden*'. In de uiterlijke economie is het afwegen van waarde en tegenwaarde, van winst en verlies betrekkelijk eenvoudig. Maar de waarde van een relatie maakt dit balanceren vrijwel onmogelijk. We kunnen hier niet denken in termen van 'gelijke of ongelijke ruil', want ieders inbreng is zo moeilijk op een weegschaal te leggen. De 'winst' kan hier heel verschillend van karakter zijn voor de verschillende partners: de een ervaart dít als winst, de ander dát. Die verschillen hoeven op zich geen probleem te zijn

De verschillen tussen man en vrouw

De verschillen tussen man en vrouw hoeven op zichzelf geen probleem te zijn in hun relatie. Toch functioneren deze verschillen tussen een man en een vrouw dikwijls wel als een probleem. De tot man opgevoede man en de tot vrouw opgevoede vrouw kunnen soms moeilijk een echte verbinding met elkaar krijgen. Hun verschillen werken dan eerder

polariserend dan verbindend. In menige zeer hechte paarrelatie is het, aldus Weeda (1986, 59), niet mogelijk elkaar de eigen angsten en onzekerheden te vertellen, omdat men bang is elkaar te kwetsen of te verliezen. Op cruciale momenten, zoals een ernstige ziekte van een van beiden of de dood van een kind, kan men elkaar vaak moeilijk echt bijstaan.

Het is dus moeilijk om in persoonlijke relaties een 'winst-en-verliesrekening' op te maken, zoals Oomkes stelt. Toch zal er in deze relaties een zekere balans aanwezig moeten zijn tussen geven en ontvangen. Nu kan iemand juist ook veel ontvangen door veel te mogen geven en werkelijk 'belangeloos' zorg te mogen dragen voor een ander, bijvoorbeeld voor zijn kind. In deze gerichtheid op de belangen van anderen hoeft hij *zichzelf* nog niet te ontkennen. Mensen kunnen elkaars belangen in de relatie inachtnemen zonder hun eigen individualiteit en hun eigen belangen daarbij geheel op te offeren. Dat zouden we juist kunnen zien als kenmerk van emancipatie. De verschillen tussen mensen kunnen op deze wijze juist *wel* verbindend werken.

Of deze verschillen verbindend of scheidend tussen mensen werken, hangt dus af van de *innerlijke waarden* die de relatie tussen hen reguleren. Deze innerlijke waarden laten zich echter moeilijk optellen en aftrekken (kwantificeren) en dus moeilijk op een weegschaal leggen.

De ethische realiteit van een relatie

Als we hier spreken over '*innerlijke waarden*', dan bedoelen we hiermee niet te zeggen dat deze waarden helemaal 'subjectief' zouden zijn en puur en alleen afhankelijk van iemands persoonlijke behoeften. Nee, in elke relatie *is* er een bepaalde balans van betrouwbaarheid en wederkerige rechten en verplichtingen: in zekere mate zijn dit net zo 'empirisch' vast te stellen gegevens als bijvoorbeeld de feitelijke afstand waarop mensen van elkaar wonen of de hoeveelheid contacten die ze met elkaar onderhouden. Om deze 'ethische' realiteit van een relatie te kunnen 'zien', moeten we echter meer 'zintuigen' gebruiken dan de vijf zintuigen waarmee wij uiterlijke dingen waarnemen. Als we verder kijken dan onze uiterlijke zintuigen lang zijn, dan kunnen we vaststellen dat de innerlijke waarden die een relatie regelen, evenveel realiteitskarakter hebben als de uiterlijk waarneembare gegevens van een relatie.

Maar zelfs al zou het wegen van die innerlijke waarden wel mogelijk zijn, dan zouden we *nóg* niet de kern te pakken hebben van een persoonlijke relatie. In persoonlijke verhoudingen gaat het in laatste instantie immers niet om een 'deal', waarbij '*ik dit inbreng als jij mij van jouw kant ook tegemoetkomt*' evenmin als dat het geval is bij de primaire relatie tussen ouder en kind. Het kleine hulpeloze kind gedraagt zich eerder als een parasiet. Het eist drinken, kleren, rust, bescherming enzovoort zonder dankbaar te zijn. Dankbaar kunnen zijn is een eigenschap die zich pas later ontwikkelt. We kunnen deze primaire relatie met het kind dus niet slechts terugbrengen tot een 'deal' die hierin wordt gesloten. Zo'n relatie heeft, zoals gezegd, *niets vrijblijvends*, evenmin als dat het geval is bij liefdesbetrekkingen.

Als er slechts sprake is van een 'deal', dan is het beschutte gebied van de autonome zelfontwikkeling uiterst moeilijk in een relatie te verwerklijken. Er komt dan geen werkelijke autonomie tot stand in die relatie, want autonomie verdraagt geen dwangmatige ruil. Onbescheiden zijn, de ander niet met rust laten, zeuren...al dit soort storingen van het samen-zijn worden juist gezien als behorend bij een relatie. Ze dagen mensen uit om zichzelf helemaal te geven, om werkelijk behoeftig te zijn. Het *schijnbeeld van de hoffelijkheid* en van het rekening houden met de reserves die mensen bij zichzelf vasthouden als hun privé-bezit, verscherpt alleen maar de

innerlijke onrust, omdat dit geciviliseerde hoogstandje te veel berust op inspanning, aldus Negt en Kluge (1982). Het is te kunstmatig en weerspreekt het principe van de relatie. Dit principe is dat er hier eigenlijk *geen privé-eigendom* bestaat zoals in de uiterlijke economie. Op alles wat niet nadrukkelijk van de persoonlijke relatie is uitgesloten, wordt beslag gelegd, zo luidt de belofte die mensen elkaar op het vlak van de persoonlijke relaties, bijvoorbeeld bij trouwen, geven. Dit leidt tot het vervagen van de grenzen tussen wat van mij en wat van jou is.

Men gaat hier niet uit van een oorspronkelijk eigendom van iemand. In dit persoonlijk gebied wordt alles *collectief* en is er een catastrofaal gebrek aan afgrenzingen, aldus Negt en Kluge (1982). Toch zijn deze afgrenzingen in de vorm van schaamte en je wat afsluiten voor elkaar nodig, daar ik eerst tot mezelf moet komen, voordat ik in mijn relatie antwoord kan geven op wat de ander van mij vraagt. Zo heeft men behoefte aan een toilet zonder doorzichtig raampje, aan geslachtsverkeer in een afsluitbare slaapkamer en aan een privé-woning. Reserves heb ik nodig om de ander te toetsen of ik hem wel echt kan vertrouwen. Deze innerlijke bezinning kan voor die ander, die sterk aan de relatie hangt, een bedreiging zijn. Die persoon verwacht van de ander dat die hem gelukkig maakt. Alles moet van hem gezamenlijk gebeuren. Scheidingspunten moeten worden vermeden. Juist dit scheidingsverbod of verenigingsgebod maken de relatie echter wankel en vol strijd. Die regels in de communicatie belemmeren het tot stand komen van een volledige binding.

En hiermee sluit ik de vergelijking tussen de onbetaalde sociale arbeid en de betaalde arbeid in de productiesector af. Ik heb in deze vergelijking nadruk gelegd op de vele *verschillen* die er tussen beide soorten arbeid bestaan, zoals:

- verschillen in wel of niet direct doelgericht werken
- verschillen in de mate waarin verleiding en zelfverleiding van belang zijn
- verschillen in de complexiteit van arbeidsvermogens waarop appèl wordt gedaan
- verschillen in tijdsritme
- verschillen in soorten waardering (kwantitatief of kwalitatief)
- verschillen in de mate waarin de waarden van ruil en privé-eigendom de verhoudingen reguleren.

In de beroepsmatige, betaalde sociale arbeid spelen de kenmerken van beide soorten arbeid door elkaar heen, zo hoop ik in de nu volgende paragraaf duidelijk te maken.

2. De professionele sociale arbeid als botsing van twee waardenstelsels

Het grootste deel van het werken aan verhoudingen tussen mensen gebeurt, zoals gezegd, spontaan. Het is zichzelf regulerende arbeid. Terwijl mensen met elkaar aan het praten zijn of een andere activiteit uitvoeren, zijn ze tegelijkertijd bezig om hun onderlinge relatie te regelen. Ze ontwikkelen sympathie en antipathie voor elkaar, ze bevestigen elkaar in bepaalde rollen, ze vallen elkaar aan of ze vallen elkaar af. Al deze en andere relatievormende processen verlopen vrijwel vanzelf. Ook wanneer mensen problemen met zichzelf hebben in hun relaties met anderen, helpen mensen bij tijd en wijle elkaar.

Soms is deze hulp heel doelgericht. Ouders voeden bijvoorbeeld hun kinderen op en leveren pedagogische arbeid. Iemand troost haar vriendin, omdat zij iets vervelends heeft meegemaakt met haar vriend, en ga zo maar door. Het helpen en geholpen worden zijn wezenlijke kenmerken van de omgang tussen mensen. We kunnen het zien als een spontaan zich ontwikkelend systeem van sociale voorzieningen van, voor en door de mensen zelf. Voor deze sociale arbeid hebben wij langs 'natuurlijke' weg bepaalde hulpverlenende vermogens ontwikkeld: om anderen te troosten, te ondersteunen, aan te moedigen of te helpen reflecteren over de eigen persoon-en-situatie.

Maar wat is nu in onze samenleving het geval? Bepaalde, doorgaans wat ernstigere, problemen in het sociale domein worden doorgeschoven naar speciale, dienstverlenende organisaties en beroepsgroepen, die er hun geld mee verdienen. Problemen uit de privé-sfeer komen daarmee terecht in de openbare sector, in de sfeer van de uiterlijke economie. Er ontstaat een relatie tussen een dienstverlener en een consument, vergelijkbaar met allerlei andere vormen van dienstverlening op commercieel en niet-commercieel vlak.

In deze verhouding tussen sociale professionals en cliënten botsen dan ook de twee culturen op vrijwel dezelfde manier als we zagen in de botsingen tussen de niet-betaalde opvoedingsarbeid en de betaalde industriële arbeid in de vorige paragraaf. Beide soorten van arbeid kennen immers hun eigen wetmatigheden en hun eigen waarden en principes. Laat ik hier nog eens een drietal tegenstellingen terughalen om de dilemma's in de professionele sociale arbeid wat duidelijker voor ogen te krijgen.

1. Een ruilverhouding of een persoonlijke verhouding?

De uiterlijke economie van de dienstensector is gebaseerd op het principe van de ruil: ik lever jou een dienst en in ruil daarvoor krijg ik van jou geld (vergelijk het Latijnse spreekwoord 'Do ut des': ik geef opdat jij geeft). De cliënt betaalt dus voor de sociale dienstverlening die hij krijgt. Vaak vindt dit ruilproces (nog) niet direct plaats tussen sociale professionals en cliënten, maar verloopt deze ruil indirect via tussenkomst van de Staat (via de belastingen). De Staat betaalt dan de werker voor zijn of haar dienst.

In de vorige paragraaf zagen we dat dit principe van 'geven-en-nemen' op bepaalde punten botst met het centrale principe dat geldt voor de menselijke verhoudingen in de privé-sfeer. De *innerlijke* waarden regelen hier de onderlinge relaties. Het principe van iets te ruilen om van de ander daarmee iets te winnen, polariseert, zo zagen we. Elke sociale professional weet dit. Hij of zij zal proberen het begeleidingsproces zo

min mogelijk te laten beïnvloeden door deze uiterlijke economische relatie. Hij zal zijn persoonlijk materieel belang bij de hulpverlening wat naar de achtergrond schuiven, omdat door zo'n persoonlijk materieel belang zijn betrouwbaarheid als werker in het geding kan komen (Egan, 1985). Hij zal dit gespreksonderwerp zoveel mogelijk buiten de directe behandelingsrelatie proberen te houden door dit soort regelingen bijvoorbeeld vooraf bij het opstellen van een contract, voor eens en voor altijd vast te leggen. Stel dat een cliënt (of een werker) telkens, zoals op de markt, zou afdingen en zeggen: *'Dit gesprek kost mij 45 euro, maar je hebt me slechts voor 11 euro kunnen troosten, meer is het mij niet waard'*, dan zou dit telkens een concurrentie tussen cliënt en werker oproepen, die de eerlijkheid en geloofwaardigheid van beiden zou aantasten:

- *'Zou de werker mij als cliënt aanhouden, omdat hij op een gemakkelijke manier het geld aan mij verdient?'*
- *'Zou hij nu met het gesprek ophouden, omdat z'n werktijd erop zit?'*
- *'Zou zij (de cliënte) zo snel veranderd zijn, omdat de hulpverlening haar te veel ging kosten?'*

2. Zakelijke afstandelijkheid of emotionele betrokkenheid?

Om geloofwaardigheid in een verhouding tot stand te brengen, is de gerichtheid van de uiterlijke economie verstorend. Daarvoor is essentieel, dat de werker gericht is op een totale menselijke samenwerking, waarin hij zich niet in stukjes opdeelt, maar als totale mens, zowel rationeel als gevoelsmatig, aanwezig is in die relatie. Deze totale aanwezigheid betekent niet, dat hij zo intensief mogelijk alles van zichzelf in de verhouding in moet brengen, zo dit al mogelijk zou zijn. Het gaat hier niet zozeer om honderd procent aandacht en om de intensiteit waarmee hij met iemand contact heeft, dat kan juist verstorend werken. Maar het gaat hier meer om de *kwaliteit* van hoe hij als persoon in die relatie functioneert. Het gaat om de *innerlijke* waarde die zijn relatie met die ander regelt.

Zo geldt in een persoonlijke relatie ook het principe dat er eigenlijk geen sprake kan zijn van privé-eigendom, zoals in de uiterlijke economie. In het persoonlijke gebied wordt alles collectief en dagen de mensen elkaar bijvoorbeeld door middel van 'zeuren', onbescheiden zijn en 'onhoffelijk' zijn uit om zichzelf helemaal te geven en hun reserves te laten varen, zo zagen we in paragraaf 1. Dit principe van 'onhoffelijk zijn' staat haaks op een afstandelijke instrumentele houding die ook van een werker wordt verwacht. Met een te afstandelijke houding ontwikkelt hij geen vertrouwen.

Sociale arbeid is zeer complexe arbeid die zich moeilijk instrumenteel laat organiseren. De recht op het doel af gerichte benadering van de cliënt die vanuit de wetmatigheid van de uiterlijke economie wordt bevorderd, staat haaks op de wetmatigheid van het werken aan persoonlijke relaties, waarbij een indirecte benadering om de ander tot zelfregulerend gedrag te brengen juist zo belangrijk is. Maar deze 'verleidingsarbeid' heeft soms veel tijd nodig en kent haar eigen tempo. Het toewerken naar zelf regulerend gedrag is voor de markteconomie dikwijls te duur om mee bezig te zijn, hoe begeerlijk de waarde ervan ook wordt gevonden.

Deze tegenstrijdigheden tussen de twee vormen van 'economie' in de professionele sociale arbeid kan het meest scherp tot problemen leiden in die situaties waar de werkers direct samenwonen met de cliënten. Terwijl hij voor een groot deel van zijn

tijd gewoon samenwoont en samenleeft met de cliënt, wordt er tegelijkertijd constant een methodische houding van de werker verwacht. Dit is bijvoorbeeld het geval in residentiële instellingen voor jeugdigen, volwassenen en ouder wordende mensen. Het privé-leven en het openbare leven van zowel werker als cliënt liggen hier dicht bij elkaar. Er ligt een vrij directe controle op het privé-leven van de bewoners. De maatschappij en de politiek hebben hier haar invloed direct uitgebreid tot de intiemste persoonlijke ervaring van mensen. Zo is het privé-leven van bewoners een openbare aangelegenheid op stafvergaderingen waar over de bewoners wordt gesproken, zonder dat ze daar meestal zelf bij zijn. Wat heeft dat voor invloed op de verhoudingen tussen de mensen en het onderling vertrouwen in die instelling?

3. Op winst of op behoeften gebaseerd?

Het gaat in de professionele sociale arbeid, zoals we zagen, om een ruil tussen een (direct of indirect) betaalde dienstverlening en klanten. Veel van de sociale dienstverlening wordt via tussenkomst van de overheid betaald. Dit hangt o.a. samen met het feit, dat de arbeidskosten van de sociale arbeid doorgaans vrij hoog zijn en de koopkracht van de lagere sociaal-economische klassen gering. Voor het particulier bedrijfsleven valt hier soms weinig winst te behalen. En zoals dat in het verleden zo vaak is gebeurd: als het particulier bedrijfsleven niet bij machte is om de maatschappelijke voorwaarde voor haar eigen productieproces te scheppen, dan moeten de kosten worden verhaald op de gemeenschap. Uit het '*collectief geschapen waardefonds*' (het belastinggeld) wordt veel sociale arbeid betaald.

Doordat de Staat afhankelijk is van de schommelingen van de economie, zijn ook haar uitgaven voor zorg, welzijn en dienstverlening afhankelijk van de economische ontwikkeling. In een gunstige conjunctuur worden de mogelijkheden uitgebreid. In tijden dat het met 'de economie' wat slechter gaat, wordt er bezuinigd. Deze bezuinigingen op de sociale voorzieningen in tijden van economische teruggang zijn echter niet logisch, als we het bekijken vanuit de behoeften van de mensen zelf. In economisch slechtere tijden zou het stelsel van sociale voorzieningen juist moeten worden *uitgebreid*. In economisch slechtere tijden zijn nu eenmaal meer mensen sterker afhankelijk van de sociale voorzieningen.

Elke commerciële onderneming is gericht op het maken van liefst zoveel mogelijk winst om te kunnen overleven in de vaak moordende concurrentie. Dit kan strijdig zijn met de sociale arbeid voorzover die gericht wil zijn op de behoeftenbevrediging van mensen. Steeds is het gevaar aanwezig, dat de werkelijke behoeften van de mensen ondergeschikt worden gemaakt aan economische belangen. Veel werkers in de welzijnssector ervaren dagelijks hoe hun afhankelijkheid van de uiterlijke economie beperkend kan werken op een goede uitoefening van hun beroep. De uiterlijke economie botst op de wetten van de 'innerlijke economie van de behoeften'.

Hiermee sluit ik dit artikel af over een aantal fundamentele tegenstellingen en dilemma's waar de professionele sociale arbeid mee te kampen heeft. Met name drie tegenstellingen en dilemma's zijn naar voren gekomen. Allereerst de tegenstelling tussen het principe van de ruil (geven om iets terug te krijgen) dat de uiterlijke economie beheerst en de 'innerlijke' waarden die het vertrouwen en de solidariteit in relaties tot stand moeten brengen. Bovendien de tegenstelling tussen een partiële, op een beperkte functie (namelijk helpen) gerichte opstelling van de werker enerzijds en

een totale aanwezigheid als persoon, gericht op een contact waarin ieders individualiteit juist zo volledig mogelijk tot z'n recht kan komen anderzijds. Het is de tegenstrijdigheid tussen de afstandelijke, instrumentele en direct op het doel af gerichte benadering van de werker enerzijds en zijn meer indirecte verleidingskunst, waarmee hij cliënten uit moet dagen om hun reserves in de relatie wat meer te laten varen anderzijds.

Tenslotte is als belangrijke tegenstrijdigheid in de professionele sociale arbeid naar voren gekomen het feit, dat zij aan de ene kant beheerst wordt door de wetmatigheden van de uiterlijke economie met haar winstbelang en aan de andere kant uit moet gaan van het principe van de behoeften dat juist de persoonlijke verhoudingen tussen mensen reguleert.

Kortom, de professional die zich beroepsmatig in de uiterlijke economie bezighoudt met werk dat zijn wetmatigheden kent uit de private en spontane leefsfeer van mensen, zal proberen de tegenstrijdigheden tussen beide sferen op individueel niveau, bij zichzelf, op te lossen. Zijn werk zal echter altijd iets hebben van een *Januskop* (een kop met twee gezichten), zolang en voorzover de uiterlijke economische verhoudingen van de maatschappij niet door innerlijke menselijke waarden worden gereguleerd.

Dr. Gerard Donkers